

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НАТАЛІЯ ДЬОМІНА,

науковий співробітник Інтерцентру Московської вищої школи соціальних та економічних наук, оглядач розділу “Наука” на Полит.ру

Конференція пам’яті Наталії Паніної та Юрія Левади¹

*Под музыку Вивальди, ...
Под вьюгу за окном
Печалиться давайте, ...
Об этом и о том...*

Рано-вранці 1 лютого 2007 року делегація російських соціологів, перетнувши один кордон і дві митниці, приїхала до столиці України, щоб взяти участь у міжнародній конференції **“Соціальний час і простір: цінності, ідентичності, толерантність”**. Київ зустрів соціологів із Москви таненням снігу, струмочками і теплою людських сердець. Незважаючи на радість зустрічі з колегами, привід для неї був затьмарений відчуттям недавньої втрати — конференція була присвячена пам’яті двох відомих соціологів Росії й України — **Наталії Паніної** та **Юрія Левади**.

Поєднання імен двох колег — крок не випадково-календарний. На думку **Євгена Головахи**, і Наталії Вікторівні, і Юрію Олександровичу були притаманні якості, властиві лише невеликій кількості представників наукової, духовної еліти. До них не можна було підійти з непристойними пропозиціями: “У них була абсолютна непохитність ні перед ким і настільки глибоке презирство до соціальної ницості, що під час зустрічі з цими людьми одразу ставало зрозуміло, що їм краще не робити жодних пропозицій, які суперечать моральному кодексу розбудовників науки”.

¹ Фотографії та відеофрагменти конференції див.: <http://www.msses.ru/win/faculty/sociology/golovakha/kiev-01-03-02-2007.html>.

Він також відзначає ясність мислення двох соціологів: “Люди із різним рівнем ясності викладають свої думки. Це не завжди погано, і часом неоднозначне судження є вельми цікавим. Але ні в Наталії Вікторівни, ні в Юрія Олександровича цього ніколи не було. Їм завжди було ясно, чого вони хочуть і як вони обґрунтовують той чи той висновок”.

Євген Головаха гадає, що цих двох дослідників вирізняла також легка і непоказна іронічність: “...їхню особисту непохитність пом’яксувало іронічне сприйняття соціальної дійсності. Жорсткі непохитні люди зазвичай дуже важкі у спілкуванні, але в цьому випадку такого не було завдяки почуттю гумору та легкій іронічності”.

Відкриваючи конференцію, директор Інституту соціології НАН України **Валерій Ворона** зазначив, що дуже важко говорити про Н.Паніну і Ю.Леваду в минулому часі. Він справедливо зауважив, що проведення конференції — найадекватніший у науковій спільноті метод віддати належне ученим, які пішли. Життя науковця триває, якщо залишаються його наукові ідеї, книжки, учні: “...головний принцип, яким ми маємо керуватися, намагаючись зберегти творчу і моральну спадщину людей, які стояли біля джерел соціологічної науки в пострадянському просторі, — уважне прочитання їхніх праць і розвиток їхніх ідей”.

Валерій Ворона звернув увагу присутніх на той факт, що на конференцію зібралися соціологи з Донецька, Львова, Харкова, Києва і Москви, що є свідченням відтворення соціального простору соціологів “Київської Русі” і важливим показником того, що наука не має державних і регіональних кордонів. Він висловив надію, що в майбутніх наукових дискусіях і спільних проектах візьмуть участь також соціологи Півдня України (Одеси та Криму) і Беларусі (спілкування з якими має поки лише “міжособистісний характер”).

Під час виступів і дискусій неодноразово лунали імена Наталії Паніної та Юрія Левади, їхні соратники, найближчі колеги й учні продемонстрували творче застосування їхніх ідей і методик. Іноді звучали репліки: “А от Наталія Вікторівна Вам би сказала...”, “Наталія Вікторівна піддала б Вашу методичку критиці”, “у своїй книжці Левада зазначав...”.

Ректор Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна **Віль Бакіров** (за словами В.Ворони, “перший соціолог, який став ректором великого вищого навчального закладу”) виступив з есе на тему “Соціальний простір, соціальний час і соціальні комунікації”, в якому спробував по-новому концептуалізувати поняття “соціальний простір”, “соціальний час” і “соціальні комунікації”. Він процитував рядки із Бл.Августина: “Три пори ці існують у нашій душі, і ніде в іншому місці їх не бачу: *теперішнє минулого* — це пам’ять; *теперішнє теперішнього* — його безпосереднє споглядання; *теперішнє майбутнього* — його очікування”. На думку Бакірова, реінтерпретація подій відбувається в процесі спілкування — соціальної комунікації, а отже, соціальне минуле, теперішнє і майбутнє — результат комунікативного прочитання.

Доповідь головного наукового співробітника відділу соціології культури та мовної комунікації ІС НАНУ **Наталії Костенко** була присвячена владі у просторі та часі українських медіа. Вона зазначила, що влада відтворюється як універсальна одиниця вимірювання будь-яких локальних об’єктів, вона залишається вічним екзистенціальним противником, деяким постійним *alter ego* (цю тенденцію відобразили у своїх виступах багато соціологів, прямо або побічно вказавши на відсутність належної комунікації, відчуженість, протистояння між суспільством і владою).

Значна частина наукового форуму — пленарного засідання і секції 1 “**Ідентичність**” — була присвячена проблематиці толерантності, національної ідентичності й етнічних взаємин, що посідала важливе місце в дослідженнях Н.Паніної та Ю.Левади. Так, **Леокадія Дробіжева**, керівник Центру дослідження міжнародних відносин Інституту соціології РАН, розповіла про міфи та реальності

міжгенічних відносин у Російській Федерації. Нещодавнє опитування продемонструвало, що росіяни спостерігають вельмі гострі суперечності в житті суспільства: на першому місці — протистояння між багатими і бідними, на другому — між росіянами і неросіянами. На думку Л.Дробіжевої, це серйозний сигнал, який дає підстави говорити, що цей конфліктний соціальний простір потребує ретельного дослідження й уваги всієї наукової спільноти і громадянського суспільства загалом.

Вона виокремила два міфи, що існують у сфері етнічних взаємовідносин у Росії. По-перше, це міф, згідно з яким у РФ не існує національної політики. Навпаки, національна політика активно здійснюється, але, можливо, не безпосередньо, а через такі інтеграційні інструменти, як зміцнення єдиного податкового, юридичного простору, призов до армії тощо. По-друге, це міф про переважання сепаратистських настроїв у Росії. Опитування, проведене Інститутом соціології РАН, показало, що понад половину росіян вважають себе громадянами Росії і не мислять себе без Росії. Проте частина з них відчуває себе громадянами ще тієї, радянської Росії. Міф про сепаратистські установки використовується владою для зміцнення своєї вертикалі, йде активне перекроювання адміністративних одиниць, злиття раніше окремих адміністративних утворень. Дробіжева вважає, що простір Росії й надалі зміцнюватиметься у своїх кордонах, але не за рахунок впливу суспільства на дії владних структур, а за рахунок адміністративних заходів самої влади.

Наталія Черниш, завідувач кафедри історії і теорії соціології історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка, вирізняла регіональні аспекти в динаміці генераційних ідентичностей в Україні. У її доповіді, як і в палких дискусіях після виступу, відбився вплив регіональної належності українських соціологів на інтерпретацію результатів того чи того дослідження.

На початку свого виступу новий керівник Аналітичного центру Ю.Левади **Лео Гудков** відзначив, наскільки важливою для “Левада-центру” була і залишається співпраця з українськими колегами і Н.Паніною. Його центр — неакадемічна дослідницька установа, головним завданням якої є вироблення мови актуального предметного опису, спроба окреслити нові механізми трансформації. Дослідники здійснюють 130–150 досліджень на рік і не завжди встигають строго й ретельно опрацювати весь емпіричний матеріал, що надходить, але наступний, академічний рівень роботи для “Левада-центру” був завжди пов’язаний з ім’ям Наталії Вікторівни, котра для левадівців була уособленням високого професіоналізму, коректності, сумлінності, порядності, — це “те, що пов’язане в нашому уявленні із професійною етикою, з моральними засадами нашої роботи, — наголосив Л.Гудков. — Для нас Наталія Вікторівна була дуже значимою постаттю, і ми були конче зацікавлені у цій співпраці”. Л.Гудков висловив співчуття колегам і близьким Н.Паніної від усіх співробітників Центру з приводу такої великої людської та професійної втрати. Говорити про смерть людини, з якою він сам дружив і працював стільки років, — Ю.Левади — йому завадили емоції.

Далі він виступив із доповіддю “Особливості національної ідентичності росіян у пострадянській Росії” й докладно розповів про загальну проблематику роботи Центру, якому цього року виповнюється 20 років, — аналіз трансформації тоталітарних режимів у певні перехідні режими, а також перспектив модернізації пострадянських держав. Чим зумовлений такий інтерес до теми національної ідентичності росіян? Відомо, що з розпадом усіх тоталітарних суспільств націоналізм виходить на перший план як резервна інтегративна система, що заступає місце ідеології, компенсує втрату єдиних тотальних інститутів. Він може мати більшу чи меншу силу мобілізації, а іноді, як у випадку Росії, набувати компенсаторного, захисного, адаптаційного характеру. Головна проблема — чи можна трансформувати імперський націоналізм у щось прийнятніше, відкритіше й терпиміше, те, що стало би підмурком інституту громадянського суспільства? Усе це — дискусійні питання, і з

приходом до влади в Росії В.Пугіна, посиленням авторитаризму і “поліціянства” йдеться про сумнівність такого варіанта.

На запитання “Що Вас пов’язує з вашим народом?” росіяни дають такі відповіді: місце, де народився (мала батьківщина); минуле країни; рідна природа; незора країна. Усі ці значення — аскриптивні, властиві людині з народження, а не пов’язані з досягненнями. У цьому пострадянське суспільство відрізняється від інших європейських країн, де високим є рівень досягнутих свобод і соціального забезпечення. Головним опорним символом росіян виступає перемога у Великій Вітчизняній війні, що знімає відповідальність влади за радянський період, репресії та бідність. Другий комплекс символів — успіхи радянської космічної програми. Серед моральних якостей російського народу називають: простоту, терпіння, життєздатність і стійкість. Серед міфологем — Росія як бар’єр між Азією та Європою, як захисниця і жертва.

Дуже сильна дезорієнтованість людей у першій половині 1990-х років поступилася місцем позитивному самоствердженню; відбувається сильніша ідеалізація радянського минулого — як часів добробуту і стабільності, а найближчий період реформ Горбачова і Єльцина оцінюється як катастрофа і хаос, чим активно користується влада. Пошук підстав для самоствердження відбувається за рахунок культивування образу ворога — як зовнішнього, так і внутрішнього. Із пошуком ворога посилюється потреба в реставрації етнічної ієрархії та ксенофобії стосовно мігрантів, лунають заклики до етнічної гомогенізації, поширюється російський нацизм у дифузійній формі. Пік цих негативних процесів прийшовся на 2002 рік — прихід до влади в Росії силовиків і чекістів.

Олександр Стегній, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів ІС НАНУ, виступив із повідомленням “Національно-групова ідентифікація українців і росіян: порівняльний аналіз”, **Віктор Степаненко**, на момент конференції виконував обов’язків завідувача відділу історії, теорії і методології соціології ІС НАНУ, — із повідомленням “Регіональні етоси у вимірах правової свідомості населення України (до постановки дослідницької проблеми)”.

Робота секції 2 “**Соціальний час**” розпочалася з полемічного виступу директора Інституту економіки і прогнозування НАНУ **Валерія Гейца** “Сучасні суспільні трансформації”.

Друг і соратник Ю.Левади, який репрезентує однойменний Аналітичний центр, **Борис Дубін** виступив із доповіддю “Неможливість історії: соціальні механізми розриву і повторення”. У ньому він проаналізував смислову структуру подій, що їх росіяни називають головними подіями того чи того року. На його думку, ці події поділяються на три типи: 1) ті, що є не результатом колективної дії, роботи інститутів, самостійних ініціатив, а чи то порушенням наявного соціального порядку, чи то загрозою такого порушення; 2) ті, що відображають патерналістську турботу держави (підвищення пенсій тощо); 3) знакові події, що набули символічної ваги заднім числом (наприклад, олімпіади або інші спортивні перемоги, причому спорт набуває дедалі більшого значення).

Від середини 1990-х років єдиним затребуваним ресурсом щодо розмови про минуле стала міфологія особливості — “Росія як особлива країна”. Це зумовлює посилення ізоляціоністських настроїв у суспільстві, відмежування від світу, намагання у всьому бачити підступи ворогів. Ця міфологія влаштує як масу, так і еліту і, ясна річ, владу. Маса переймається своїми сімейними, особистими проблемами, покладаючи розв’язання складніших проблем на владу. У системі трансляції історичної пам’яті, символічних комплексів відбувається розрив: нова влада силкується зробити так, щоб люди забули, що робила влада попередня. Так, у пам’яті росіян “гасяться” значення і події, пов’язані з Єльциним і Горбачовим. Якщо в Росії головною подією вважається перемога у Великій Вітчизняній війні, то в США — Біль про пра-

ва людини і досягнення жінкою рівних виборчих прав, це явні ознаки того, що змогло зробити те чи те суспільство, на які успіхи спрямована його головна увага.

Вікторія Середа, викладач Львівського національного університету ім. І.Франка, доповіла про особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України, Росії та Білорусі. Її виступ (що вочевидь перегукувався із відзначеними Л.Гудковим і Б.Дубіним тенденціями) звернув увагу присутніх на ключову роль військово-патріотичної репрезентації минулого, подій Другої світової війни, помітну в публічному дискурсі сучасної російської влади. Слід зазначити, що як українські дослідники (В.Середа), так і російські (Л.Дробіжева) активно використовують дискурс- і контент-аналіз висловлень керівників держав для аналізу подій, що відбуваються, і фіксування політичних тенденцій.

Своєю чергою, **Оксана Михеева**, завідувач соціологічної лабораторії Донецького державного університету управління, виступила із презентацією “Пам’ятники для забуття”, присвяченою монументам із каменю й заліза свого рідного міста Донецька. Її доповідь, подібно до виступу В.Середа, викликала неабиякий інтерес у представників “Левада-центру” — як часто трапляється, дослідники, які тримають руку на пульсі часу, незалежно один від одного доходять спільних висновків або обирають спільні об’єкти дослідження для аналізу тієї чи тієї проблеми.

Секція 3 “**Простір і час творців сучасної соціологічної науки: біографічні дослідження і вивчення творчої спадщини**” була представлена наукознавчими повідомленнями Л.Козлової та Є.Головахи.

Лариса Козлова, завідувач сектору соціології знання ІС РАН, заступник головного редактора “Социологического журнала”, розповіла про проект соціально-наукового дослідження, в якому аналізуватимуться автобіографії російських соціологів, а **Євген Головаха**, на той час завідувач відділу соціально-політичних процесів ІС НАНУ, головний редактор часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, — про своє бачення шляхів дослідження ідентичності, соціальної дистанції та міжнародної толерантності в соціології Н.Паніної. Студентки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка **Ксенія Урсуленко** і **Тетяна Любива** презентували результати емпіричного дослідження “Репрезентованість праць, ідей і особистостей класиків методології соціологічних досліджень у свідомості студентів-соціологів”.

У другий день конференції роботу секції 4 “**Трансформація цінностей**” відкрив виступ завідувача відділу соціальної психології ІС НАНУ **Олени Злобіної**, котра розповіла про взаємовплив векторів суспільних і особистісних трансформацій.

Потім завідувач сектору досліджень особистості ІС РАН **Володимир Магун** виступив із доповіддю “Цінності населення України в європейському контексті”, присвяченою результатам другого раунду “Європейського соціального дослідження”, проведеного в Україні у лютому–березні 2005 року. У перебігу опитування порівнювали 10 латентних мотиваційних типів цінностей, виокремлених відомим ізраїльським дослідником Ш.Шварцем: влада, досягнення, гедонізм, стимуляція, самостійність, універсалізм, доброзичливість, традиція, конформність, безпека.

Виявилось, що жителі України, подібно до жителів Швеції, Норвегії, Естонії й Ісландії, схильні до того, щоб відзначати свою несхожість, відмінність від інших людей у виявленні тих чи тих ціннісних орієнтацій. Проте західні регіони України значимо відрізняються від решти регіонів і тяжіють до більшості європейців, тобто до полюса “схожості на інших”. Дослідники дійшли парадоксальних результатів: з-поміж українців найближчими західним українцям у ціннісному плані є жителі східних регіонів, а найвіддаленішими — мешканці центральних регіонів України. Таким чином, судячи з даних методики Шварца, ціннісною протилежністю для Заходу України виступає не Схід, а Центр.

В.Магун зазначив, що результати опитування дають підстави стверджувати, що в Україні сильніше, ніж в інших країнах Європи, представлені цінності безпеки, традиції, конформності та влади, але слабше — цінності самостійності, гедонізму і стимуляції. Отже, “українське населення вирізняється вищими значеннями всіх цінностей, що належать до категорії збереження, і менш високими значеннями цінностей, що стосуються відкритості змінам. Крім того, Україна випереджає інші країни за одним із компонентів самоствердження — за тим, де у фокусі багатство, повага і влада над людьми, але не активна самореалізація та самовіддача”¹. Його виступ спричинив тривалу і жваву дискусію учасників конференції.

Олег Демків, викладач Львівського національного університету ім. І.Франка, розповів про аспекти понять “моральне підприємництво” та “економічна мораль” у дослідженні нормативної трансформації сучасного українського суспільства.

Наостанок відбулася презентація результатів дослідження наукового співробітника Інтерцентру Московської вищої школи соціальних і економічних наук **Наталії Дьоміної** “Етос науки соціогуманітарної академічної спільноти Росії за доби реформ”, після якої зі своїми коментарями стосовно негативних процесів, що тривають у російській та українській науках, виступили кілька учасників конференції².

У дискусіях двох днів конференції також взяли участь **Ольга Куценко** (завідувач кафедри політичної соціології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна), **Юрій Зозуляк** (Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАНУ) і **Ольга Балакірева** (завідувач відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки і прогнозування НАНУ), **Ірина Попова** (професор кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.Мечникова), **Борис Нагорний** (завідувач кафедри соціології Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля).

“*Лицом к лицу / Лица не увидать./ Большое видится на расстоянии*” — ці рядки С.Есеніна, мабуть, слугували лейтмотивом конференції, на якій соціологи Росії й України викладали своє бачення подій, що відбуваються у двох братських країнах. Було цікаво бачити і чути реакцію українських соціологів — сміх, незгоди чи схвалення — на виступи російських колег, присвячені аналізу українських реалій, або на відгуки росіян про Україну та українців (наприклад, коли Л.Гудков наводив дані опитування — список країн-друзів і країн-ворогів Росії, де Україна була на четвертому і на п’ятому місці відповідно). Шкода, що було мало доповідей, де б викладалася точка зору українських соціологів на події в Росії. Без сумніву, такий обмін думками конче важливий та інформативний для соціологів — добрий, але влучний погляд сусіда-дослідника незрідка помічає те, чого не побачити зблизька.

Завершуючи конференцію, Євген Головаха подякував аудиторії за доброзичливість і увагу та висловив подяку натхненнику й організатору конференції Вікторії Середі, а також її колезі Катерині Івашенко.

¹ Із презентації “Цінності населення України в європейському контексті” В.Магуна і М.Руднева (Інститут соціології РАН).

² Слід наголосити, що в сучасній російській соціології, попри існування кількох соціологічних асоціацій, немає писаного кодексу професійної етики соціолога (якщо не брати до уваги того, що був опублікований 1988 року як “Кодекс радянського соціолога”). Українські соціологи можуть рівнятися на професійний етичний кодекс, розроблений Н.Паніною, який враховує реалії як класичної, академічної, так і сучасної, значною мірою комерціалізованої, науки (див.: *Лазар М.Г., Фирсов Б.М., Ядов В.А.* Професійна мораль в соціології // Социологические исследования. — 1988. — № 5. — С. 95–104; Кодекс професійної етики соціолога // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 9–21).

Упродовж двох днів конференції дискусії з приводу доповідей із читальної зали бібліотеки Інституту соціології, де проходила конференція, плавно переходили в стіни сусідньої затишної кав'ярні. Бесіди російських і українських соціологів заторкували як класичну спадщину соціально-політичної думки (полеміка Л.Гудкова та Є.Головахи щодо концепції М.Вебера, що стосується впливу протестантизму на розвиток капіталізму), так і поточні події в житті Росії й України.

Науковий форум завершився концертом пам'яті Н.Паніної і Ю.Левади. Молоді музиканти натхненно виконали "Пори року" А.Вівальді — музику, яку так любила Наталія Вікторівна. Можливо, вона інтуїтивно відчувала спорідненість душ. Так, сучасники Вівальді згадують, що рудоволосого композитора, священика і віртуоза-скрипала вирізняла величезна внутрішня енергія і творча одержимість. Незважаючи на слабе здоров'я, він устигав робити стільки справ, скільки було не під силу більшості здорових і міцних людей. "Він намагався робити все — творити музику, грати, викладати, керувати оркестром і оперними трупами і, попри хворобу, блискуче впорювався зі своїми численними обов'язками" [1]. Колеги та друзі Н.Паніної і Ю.Левади також відзначають неймовірну працездатність і внутрішню енергію двох талановитих соціологів. За словами В.Ядова, "тижневий розпорядок Левади складався із п'яти днів на роботі і двох діб роботи вдома. Коли я телефонував йому у вихідні, він у будь-який час одразу брав слухавку, тобто працював за столом" [2].

Наступного дня учасники конференції вирушили з екскурсією до Чернігова, дивовижного давнього міста, яке впродовж століть соціального часу пережило чимало бід і трансформацій соціального простору Київської Русі. Прогулянка містом під холодним вітром, спуск у давні печери та довгоочікуваний обід у теплом кафе нагадали про сонет Вівальді, написаний ним до свого циклу концертів для скрипки: "Дрожишь, замерзая, в холодном снегу, / И севера ветра волна накатила. / От стужи зубами стучишь на бегу, / Колотишь ногами, согреться не в силах. / Как сладко в уюте, теплое и тиши / От злой непогоды укрыться зимою. / Камина огонь, полусна миражи. / И души замерзшие полны покоя" [3].

Повертаючись до Києва, а потім і додому: у Львів, Харків, Донецьк, Москву, соціологи обговорювали проекти можливих порівняльних російсько-українських досліджень, статей і книжок. Плідна дискусія, що відбулася напередодні, послугувала генератором нових ідей і планів на майбутнє, дала підстави говорити, що конференція пам'яті Н.Паніної та Ю.Левади, що об'єднала їхніх друзів, соратників та учнів — дослідників-одномудців, які мають спільні погляди на те, як робиться наука, — заслуговує на те, щоб бути щорічною.

Література

1. Див.: ClassicMusic.ru. URL=[<http://www.classic-music.ru/vivaldi.html>].
2. З приватного e-mail листа В.Ядова від 20 лютого 2007 року.
3. Сонет А.Вівальді "Зима" (L'Inverno) / Пер. Владимира Григорьева (див.: URL=[<http://www.maykapar.ru/articles/vremena.shtml>]).